
O staropolskiej lemnie w teorii i praktyce

Magdalena Górską

TEKSTY DRUGIE 2019, NR 2, S. 241–258

DOI: 10.18318/td.2019.2.18 | ORCID: 0000-0001-5026-458X

Historia lemmy odzwierciedla przekształcenia genologiczne zachodzące na styku poetyki, retoryki i logiki oraz fuzje nowożytnych gatunków i precyzowanie ich definicji z inspiracji Arystotelesowską logiką. *Lemna, lemmata* (po polsku „to lemna”)¹ są określeniami pojawiającymi się szczególnie często w opisach dekoracji stałych i okazjonalnych XVII i XVIII wieku. Zainteresowanie lemnią dokumentują staropolskie rękopisy, w których nierzadko pośród tzw. erudycji wyodrębniano działy *Lemmata*². Zawierały inskrypcje symboliczne, sentencje i epigramaty zaczerpnięte z szeroko pojętych druków symbolicznych i dzieł sztuki, m.in. grafik i medalii. Przykłady lemm często wiązano z szanowanymi autorami, wskazując zwłaszcza autorów klasycznych

Magdalena Górską

– dr hab., historyk sztuki i badaczka piśmiennictwa, zatrudniona w Pracowni Literatury Oświecenia IBL PAN, autorka publikacji dotyczących ikonografii politycznej i emblematyki, m.in. *Polonia – Respublica – Patria. Personifikacja Polski w sztuce XVI-XVIII wieku* (2005) i *Zbawca Europy. O graficznych tezach gloryfikujących Jana III Sobieskiego* (2017). Kontakt: magdalena.gorska@ibl.waw.pl.

1 W. Pawlak *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2005, s. 307, przyp. 192.

2 Np. K. Żegliński *Bibliotheca gnomico-historico-symbolico-politica...*, typis Scholarum Piarum, Varsaviae 1742.

w lemmach-sentencjach³, a przywołanie terminu, np. w tytule druku, było ewidentnym odesłaniem do kontekstu erudycyjnego⁴. Podobne wypisy miały zastosowanie praktyczne, na ich podstawie zalecano bowiem konstruowanie np. dyskursów, elogiów⁵ lub kazań⁶. Termin funkcjonował równocześnie w kontekście antycznym i nowożytnym. Genezy lemmatów dawni polscy teoretycy upatrywali bowiem w napisach dekorujących starożytne naczynia, obrazy i rzeźby⁷, z okresem nowożytnym łącząc m.in. „mądre lemmy” umieszczane na tarczach, chorągwiach, pieczęciach i sygnetach szlachty, które przekształcały owe artefakty w symbole magnackich cnót⁸. Źródła staropolskie wskazują także bardziej wyrafinowane zastosowania pojęcia. Zdarzało się bowiem, że pisano o lemmie moralnej lub heroicznej⁹, nazywano *lemmata* inskrypcjami doktrynalnymi¹⁰ lub terminem tym określano tzw. konkluzje wykorzystywane w promocjach akademickich¹¹. Rozmaitości znaczeń nie wyjaśnia współczesny słownik terminów literackich, ujmujący lemmę w trzech sensach: 1. jako „przytoczenie początku zdania, wersu lub dłuższego cytatu z utworu literackiego w tekście komentarza, interpretacji

3 Por. P. Buchwald-Pelcowa *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI-XVIII wieku. Bibliografia*, Ossolineum, Wrocław 1981, s. 75-76 (poz. 3), 208 (poz. 444).

4 Np. S.M. Wątorski *Symmetria eximia virtutis ac eruditionis specimina... in multiplici symbolorum lemmatum[ue] serie repraesentans...*, typis Universitatis Collegii Maioris, Cracoviae 1755.

5 Np. z wykorzystaniem „titulus symbolis”: Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego [dalej: UWil.] rkps sygn. F3-2087, k. 209r-v. Por. B. Otwinowska *Elogium*, w: *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, wyd. 2, Ossolineum, Warszawa 1998, s. 192-194.

6 Zob. W. Pawlak *Koncept*, s. 307, przyp. 193. Z konieczności posłużono się w niniejszym tekście skrótowym zapisem źródeł rękopiśmiennych.

7 A. Temberski *Via Appia ad eloquentiae lauream, per pueritiam, adolescentiam...*, Coll. Soc. Jesu, Posnaniae 1712, s. 289-290.

8 Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie [dalej: AWil.] rkps sygn. F41-612, s. 8.

9 Por. Biblioteka Kórnicka PAN [dalej: Kór.] rkps sygn. 1121, k. 110v-111: „duplex e[st] lemma. [...] morale et heroicum. Morale[m] e[st] q[uo]d virtute[m] representat v[e]l etiam aliq[uo]d crimen [...], heroicu[m] est quod sit in laudem alicui[us] praestantis personae”.

10 Kór. rkps sygn. 619, k. nlb. 13: „Symbolum est imago picta, vel sculpta cum lemmate, seu inscriptione doctrinali”.

11 *Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI i XVIII w.*, zebrał i oprac. M. Gębarowicz, Ossolineum, Wrocław 1973, s. 125 (11b. *Częściowy inwentarz ruchomości króla Jana III z 1673 r.*: „Lemna atlasowa, drukowana”). Por. H. Lausberg *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przeł., oprac. i wstęp A. Gorzkowski, Homini, Bydgoszcz 2002, s. 574-575 (poz. 1134-1138: *Thesis*).

albo krytycznej analizy”, 2. „tytuł lub podtytuł wskazujący na treść, problematykę lub zawartość myślową utworu” oraz 3. część składową emblematu („napis wyrażający wprost zawartość znaczeniową alegorycznego rysunku lub obrazu, pod którym jest umieszczony”)¹². O lemmie jako historycznym zjawisku terminologicznym mowa w *Staropolskiej teorii* Teresy Michałowskiej, która charakteryzowała przynależną do *poesis epigrammatica* i *poesis artificiosa* lemmę w rozumieniu „napisu, tytułu” (inne nazwy: *inscriptio*, *epigraphus*) jako „krótki i zwięzły utwór, wierszem lub prozą, traktowany przez teoretyków niekiedy jako samodzielny gatunek, przeważnie jako część składowa *emblemata* i *symbolum*. Podkreślano, że lemma wyraża wprost (a nie alegorycznie czy symbolicznie) jakąś myśl lub rzecz, czym różni się od wspomnianych gatunków. Zwracano uwagę na genetyczny związek *lemma* z antycznymi *inscriptiones* (rytymi na gmachach, świątyniach, pomnikach itp.) oraz ze średniowiecznymi *tituli*”¹³. Podstawowym problemem niniejszego opracowania jest próba odpowiedzi na pytanie, na ile lemma jest terminem samodzielnym w kontekście staropolskiej teorii genologicznej i na czym polegała jej odrębność np. wobec sentencji czy lemm jako części składowych gatunków złożonych (*emblemata*, *symbolum*). Czy można mówić o ewolucji sensu i funkcji tego terminu pod wpływem teorii i/lub praktyki? Rozpoznanie problemu jest istotne z punktu widzenia współczesnej teorii gatunków symbolicznych. Sformułowane przez Wolfganga Neubera w 1993 roku zagadnienie lemmatyzacji obrazu emblematycznego lub semantyzacji poprzez lemmę („Lemmatisierung des emblematischen Bildes”, „Semantisierung durch das Lemma”) stało się kontrpropozycją wobec funkcjonującego w badaniach od lat 60. XX wieku przekonania o priorytecie ikonu w konstrukcji emblematycznej¹⁴, której jednym z elementów była *inscriptio*, chętnie określana przez badaczy

12 T. Kostkiewiczowa *Lemma*, w: *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 3 poszerzone i poprawione, Ossolineum, Wrocław 1998, s. 274. Analogiczne definicje: tejsze *Lemma*, w: *Podręczny słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Open, Warszawa 1999, s. 156 (*Lemma*); J. Kühnel *Lemma*, w: *Metzler Literatur Lexikon. Begriffe und Definitionen*, hrsg. von G. und I. Schweikle, zweite, überarbeitete Auflage, J.B. Metzlersche Verlag, Stuttgart 1990, s. 265.

13 T. Michałowska *Staropolska teoria genologiczna*, Ossolineum, Wrocław 1974, s. 177 (*Lemma*).

14 W. Neuber *Locus, Lemma, Motto. Entwurf zu einer mnemonischen Emblemtheorie*, w: *Ars Memorativa. Zur kulturgeschichtlicher Bedeutung der Gedächtniskunst 1400-1750*, hrsg. von J.J. Berns, W. Neuber, Niemeyer, Tübingen 1993, s. 351-372. Por. B.F. Scholz *Ontologie oder Semantik. Zur Bestimmung des "Verhältnisses zur Wirklichkeit" in der neueren Emblemtheorie*, w: tegoż *Emblem und Emblempoetik. Historische und systematische Studien*, Erich Schmidt Verlag GmbH & Co, Berlin 2002, s. 247-269.

niemieckich słowem „lemma”¹⁵. Propozycja ta zachowała rangę postulatu metodologicznego, mimo że została podważona na podstawie analizy inskrypcji zbiorów emblematycznych. Wykazano, że emblematy zarówno A. Alciatiego, jak i innych wzorcowych autorów emblematów XVI wieku były opatrzone (o ile w ogóle) inskrypcjami o rozmaitej formie i funkcji, nie zawsze były zatem lemmami czy mottami *sensu stricto*¹⁶. W XVI wieku nie nazywano ich również lemmami, gdyż pojęcie to w opisach konstrukcji emblematycznej upowszechniło się w XVII wieku, prawdopodobnie wtórnie wobec refleksji teoretycznej.

Zarys dziejów lemmy historycznej trzeba rozpocząć od wskazania humanistycznego kontekstu słowa o greckim rodowodzie znanego z kart słowników i poetyk (gr. λήμμα – treść, temat, tytuł, wątek; log. – przesłanka, założenie; przesłanka większa)¹⁷. Kontekst ten zaważył na rozwoju lemmy i powiązanych z nią gatunków symbolicznych. Podstawowy sens terminu to argument (*argumentum*), którego potwierdzenie upatrywano w dwóch epigramach Marcjalisa (11, 42, 1: „Vivida cum poscas epigrammata, mortua ponis / Lemmata”; 14, 2, 3: „Lemmata si quaeris cur sint adscripta, docebo: / Ut, si malueris, lemmata sola legas”), wskazując synonimiczne dlań pojęcie *titulus* (por. 13, 3, 7: „Addita per titulos sua nomina rebus habebis”)¹⁸. W hasłach słownikowych przywoływano także fragment listu Pliniusza Młodsze-
go (92, współcz.: *Epist.* 4, 27, 3), dotyczący poezji Gelliusa Sentiusa Augurinus-
sa, interpretowany w kontekście argumentu i treści utworów – „lemma sibi
sumpsit, quod ego interdum versibus ludo. Atque adeo iudicii mei te iudicem

15 Zob. W.S. Heckscher, K.A. Wirth *Emblem, Emblembuch*, w: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, A. Druckenmüller, Stuttgart 1959, Bd. V, szp. 88-95 (*Lemma, Ikon, Epigramm*); P.M. Daly *Literature in the Light of Emblem: Structural Parallels Between the Emblem and Literature in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Buffalo: University of Toronto Press, Toronto 1998.

16 P.M. Daly *The Emblem in Early Modern Europe. Contributions to the Theory of the Emblem*, Ashgate, Farnham, Surrey 2014, s. 90-91, 131.

17 Np. R. Estienne *Dictionarium... cum gallica fere interpretatione*, Robertus Stephanus, Paris 1531, k. 455r.

18 W komentarzach do dawnych wydań Marcjalisa utożsamienie *lemma* z *argumentum*, np. *Martialis Aepigrammatum libros XV interpretatione et notis illustravit Vincentius Colesso S.J...*, Sebastianus Coletus, Venetiis 1739, s. 522 („Lemma est breve orationis vel poematis argumentum, seu inscriptio et titulus”), 667 („lemmata seu argumenta”). Por. B.J. Schröder *Titel und Text: zur Entwicklung lateinischer Gedichtüberschriften. Mit Untersuchungen zu lateinischen Buchtiteln, Inhaltsverzeichnissen und anderen Gliederungsmitteln*, De Gruyter, Berlin-New York 1999, s. 327.

faciam, si mihi ex hoc ipso lemmate secundus versus occurrerit”¹⁹. O funkcji titulusa jako argumentu pisali także teoretycy epigramatyki²⁰. Prócz kontekstu epigramatycznego, słowniki rozpowszechniły logiczne rozumienie lemmy, uformowane głównie za sprawą *Topik* (VIII, 156) Arystotelesa, w których lemma oznaczała przesłankę (założenie), w przekładzie łacińskim tekstu mającą odpowiedniki w słowach: *acceptio* (przyjęcie), *sumptum* (przyjęcie, przypisanie), *propositio* (przedstawienie, główny temat)²¹. Słownikarze powoływali się także na autorytet Cycerona, przytaczając fragment *De Divinatione* (II 53, 108), w którym mowa o dialektykach rozumiejących *lemmata* jako współtworzące sylogizm przesłanki większe – *sumptiones*²². Stąd w popularnym słowniku Ambrosia Calepina przeczytać można, że *lemmata* „dicitur id quod ratiocinationibus assumitur, sive per se, sive in subiectis pronuntiationibus” oraz że pełnią one funkcję tematów wierszy (*themata*), w skróconej formie wskazując ich argument²³. Definicje w XVI-wiecznych słownikach utrwały związek lemmy z dowodzeniem retorycznym i sylogizmem oraz znaczenie pojęcia definiowane przez odpowiedniki łacińskie: *argumentum*, *sumptio* (przesłanka), *assumptio* (założenie). W XVII wieku prócz kontekstu argumentacyjnego, z akcentem na sumę i pierwszeństwo prezentacji argumentów, pojawiały się w definicji określenia wynikające m.in. z zastosowania lemmy w programach dekoracji: inskrypcja (*inscriptio*), zasługa/godność

19 R. Stephanus *Dictionarium seu latine linguae thesaurus... Cum gallica fere interpretatione*, officina Roberti Stephani, Parisiis 1531, k. 79v, 455r.

20 J. Nowaszczuk *Difficillimum poematis genus. Jezuicka teoria epigramatu*, Wydawnictwo Naukowe USz, Szczecin 2013, s. 263-267.

21 Arystoteles *Dzieła wszystkie*, t. 7. *Słownik terminów Arystotelesowych*, ułożył K. Narecki, indeksy pojęć i nazw sporządziła D. Dembińska-Siury, PWN, Warszawa 1994, s. 69: „λήμματα – log. założenie, przesłanka (wniosku), [...] przesłanki sylogizmu”. Por. Arystoteles *Topica. Translatio Boethii, fragmentum recensionis alterius, et translatio anonyma*, ed. L. Minio-Paluello, adiuvante B.G. Dod, Desclée de Brouwer, Bruxelles–Paris 1969 (Aristoteles latinus; V, 1-3), s. 332.

22 M.T. Cicero *O naturze bogów. O wróżbiarstwie. O przeznaczeniu*, przeł. W. Kornatowski, koment. K. Leśniak, PWN, Warszawa 1960, s. 368 (*O wróżbiarstwie* II 53, 108): „Ale daruję ci te dwie przesłanki większe, które dialektycy zwą λήμματα, a które my wolimy nazywać po łacinie *sumptiones*” („Sed demus tibi istas duas *sumptiones*, ea quae λήμματα appellant dialectici: sed nos Latine loqui malumus”). Por. P. Dasypodius *Dictionarium latinogermanicum...*, Wendelinus Rihelius, Argentorati 1536, k. 110v; J. Servilius *Dictionarium triglotton, hoc est tribus linguis latina, graeca, et ea qua tota haec interior Germania utitur...*, Hieronymus Verdussen, Antverpiae 1612, k. nlb. v.

23 A. Calepino *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani latinae linguae*, Robertus Stephanus, Oliva 1553, k. 320v.

(*dignitas*)²⁴ oraz podporządkowane regule *brevitas* wskazanie argumentów w tematach wierszy lub innych dzieł²⁵. Rozumienia te pozostały aktualne do XVIII wieku, na kartach słowników – wciąż w marcjalisowym kontekście – lemma znaczyła bowiem argument²⁶ i tytuł (*titulus, titre*)²⁷, a owe *themata* wiązano z wierszem, epigramem lub innymi, niecharakteryzowanymi już gatunkowo ani medialnie dziełami²⁸. Akcentowano niekiedy sens logiczny, sprowadzony do roli przesłanki (*sumptio*) i przedstawienia (*propositio*), służącego np. wskazaniu teorematu²⁹. Od XVI do XVIII wieku funkcjonowało zatem ogólnikowe znaczenie lemmy jako tytułu dzieła, i wąskie, sięgające do konstrukcji logicznej, oba niezwiązane ściśle z określonym gatunkiem literackim. Polskie lub uwzględniające polski język słowniki, choć na ich kartach nieczęsto lemma gościła, nie odbiegały od znanego z obcych dzieł schematu. Jan Mączyński rozumiał lemmę jako „sumptio sive assumptio, argumentu[m]”, odsyłając do Cyserona („Cic. assumptum voca”), polskie odpowiedniki znajdując w słowach „potwierdzenie, dowód”³⁰. W opracowaniu Petrusa Dasypodiusa (Rauchfuss) odpowiednikami „argumentum, thema, sumptio” były terminy „napis, tytuł, suma”³¹. Lemma w ujęciu G. Knapskiego początkowo nie była wyodrębniona hasłem. Podporządkowano ją pojęciu „Tytuł, titulus”, wymieniając Marcjalisa („Lemma n. Martial.”) i polski odpowiednik

24 Np. G. Laurenzi *Amalthea onomastica in qua voces universae, abstrusiores, sacrae, profanae, antiquae... excerptae et italice interpretatae cum onomastico italico-latino...*, sumptibus Laurentii Anisson, Lugduni 1664, s. 373.

25 Np. R. Neuhusius *Examen philologicum in usum Illustrium Scholarum West-Frisiae...*, Joannes Janssonius, Amstelodami 1654, s. 268: „Lemma dicitur id, quod in ratiocinationibus assumitur. Lemmata quoque vocantur quaedam themata, quae carmini aut alii operi praefixa, paucis verbis argumentum indicant. [...] Succincti tituli quos epigrammatis praefigimus”.

26 Np. S. Veneroni *Dictionnaire italien et françois... Nouvelle édition*, Jacques Desbordes, Amsterdam 1729, t. 1, s. 264.

27 Np. Novitius, seu *dictionarium latino-gallicum, Schreveliana methodo digestum ou dictionnaire latin-françois...*, Carolus Huguier, Lutetiae Parisiorum 1721, t. 2, s. 783; M. de Séjournant *Nouveau dictionnaire espagnol, françois et latin...*, Charles Antoine Jombert, Paris 1789, t. 1, s. 125.

28 Np. P. Danet *Magnum dictionarium latinum et gallicum...*, fratres Deville, Lugduni 1738, s. 656.

29 Np. *Vocabolario italiano e latino...*, Tommaso Bettinelli, Venezia 1774, t. 1, s. 292.

30 J. Mączyński *Lexicon Latino-Polonorum. Nunc iterum ed. R. Olesch*, Böhlau Verlag, Köln–Wien 1973 (reprint wyd. J. Daubmann, Królewiec 1564), s. 376.

31 *Dasypodius catholicus hoc est, dictionarium latino-germanico-polonicum, germanico-latinum, et polono-latino-germanicum...*, Andreas Hünefeldius, Dantisci 1642, k. sygn. Ff2v.

„napis”³². Po wprowadzeniu hasła, lemma za Dasypodiusem znaczyła „napis, tytuł, suma”, i zapis taki zachowano bez zmiany także w XVIII-wiecznych edycjach słownika³³. Dopiero Michał Abraham Trotz, sięgający do innego typu źródeł, ów kontekst zawęził, podając: „W matematyce: propozycja na dowodzenie czego z innej nauki przytoczona; objaśnienie”³⁴. Słownikowe sensy nie stoją zatem w sprzeczności ze staropolską praktyką łączenia lemmy z doktryną czy tezą akademicką, odnoszono się wszak do pewnej sumy wiedzy i argumentacji³⁵. Praktyka pokazuje, że lemmę literacką przekładano najczęściej słowem napis (np. J.S. Piskorski *Flores vitae B. Salomeae...*, 1691) lub inskrypcja (np. B. Chmielowski *Nowe Ateny...*, 1745).

Popularności lemmy nie tłumaczą jednak słowniki, ale rozumienie pojęcia na gruncie sztuki pamięci (*ars memorativa*), posługującej się zarówno znakami ikonicznymi, jak i inskrypcjami-sentencjami w funkcji toposów, w XVII wieku pod silnym wpływem logiki³⁶ i sztuki notowania. *Ars excerpenti* również przyznała lemmatom pozycję synonimiczną wobec locus (*titulus*) i topos³⁷. W uwzględniających *lemmata/lemmatica excerpta* podręcznikach XVII wieku, np. Jeremiasa Drexela i Vincenta Placciusa³⁸,

32 G. Knapki *Thesaurus polono latino graecus, seu promptuarium linguae latinae et graecae, Polonorum usui accomodatam...*, Franciscus Caesarius, Cracoviae 1621, s. 1217.

33 G. Knapki *Thesaurus polono latino graeci... tomus secundus latino polonicus...*, Franciscus Caesarius, Cracoviae 1626, s. 420; tegoż *Thesauri polono-latino-graeci... tomus secundus latino-germano-polonicus novo synonymorum, epithetorum, versuum authorum classicorum, pro auctoritate quantitatis, et phrasum poeticarum apparatu auctus...*, Coll. Soc. Jesu, Posnaniae 1754, s. 511; tegoż *Thesaurus latino-polono-germanicus novo synonymorum et phrasium poeticarum apparatu auctus; nec non innumeris latinis, polonicis ac germanicis vocabulis locupletatus per Admodum R.P. Paulum Kollacz...*, Michael Gröll, Johann Gottlob Immanuel Breitköpf, Varsaviae, Leopoli (Dresde?, Leipzig?) 1780, s. 648.

34 M.A. Trotz *Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois...*, Jean Frederic Gleditsch, Varsovie–Leipzig 1744, t. 1, szp. 3330.

35 Por. M.K. Sarbiewski *O poezji doskonalej, czyli Wergiliusz i Homer*, przeł. M. Plezia, oprac. S. Skimina, Ossolineum, Wrocław 1954, s. 27.

36 P. Rossi *Logic and the Art of Memory. The Quest for a Universal Language*, transl. with an introd. by S. Clucas, Athlone Press, London–New York 2006; A. Moss *Emblems into commonplaces. The Anthologies of Josephus Langius*, w: *Mundus emblematicus. Studies in Neo-latin Emblem Books*, ed. by K.A.E. Enenkel and A.S.Q. Visser, Brepols, Turnhout 2003, s. 1-16; P.M. Daly *The Emblem in Early Modern Europe*, s. 87 i n.

37 Na temat loci (*tituli*) zob. W. Pawlak *Koncept*, s. 451, 465.

38 J. Drexel *Aurifodina artium et scientiarum omnium...*, Vidua Ioannis Cnobbari, Antverpiae 1638, s. 88-102 (Pars II, Cap. IV. *Lemmata qua ratione sint facienda*), 103-109 (Cap. V. *Lemmatum index*

charakteryzowano w ten sposób skrótowe i sumaryczne zapiski odnoszące się do pojęć ogólnych, poddających się indeksowaniu wedle tradycji spisów miejsc wspólnych³⁹. Wykorzystano zatem ewidentnie sens *lemmata* jako założenia/przesłanki czy sumy argumentu, a rozumienie to było bliskie jeszcze Chmielowskiemu (*Nowe Ateny*), który lemmat łączył m.in. z nauką i informacją⁴⁰. Symboliczne *lemmata* ewidentnie dostosowano do praktyki *artis excerptendi* wypracowanej w związku z szerzej pojętą lemmą. Sztuka notowania – proponując rozmaite kategorie tematyczne lemm – przyczyniła się także do kategoryzowania według *lemmata* (zwanych np. *historica, moralia*) przedstawień symbolicznych.

Formuła definicji lemmy okazała się niebagatelna dla teorii gatunków symbolicznych także ze względu na epigramatyczny kontekst lemmy-titulusa, wszak w poetyce J. Scaligera lemma pojawiła się jedynie jako *titulus* epigramatu, z odesłaniem do Marcjalisa⁴¹. Pontanus, definiując *emblema* w związku z epigramatem (*Poeticarum institutionum libri tres*, 1594), użył zamiast określenia *lemma* słowa *epigraphen*⁴², jednak w wielu definicjach gatunku emblematycznego (do pierwszej połowy XVII wieku) pojęciowym odpowiednikiem lemmy był właśnie *titulus*⁴³. W konsekwencji teoretycy emblematu analizujący konstrukcję dopuszczali pominięcie tak rozumianej lemmy i ograniczenie

qua ratione disponendus); V. Placcius *De arte excerptendi...*, Gottfried Liebezeit, Holmiae et Hamburgi 1689, s. 60-63 (Cap. II. *De variis excerptorum generibus, ex varietate vel formae excerptendi, vel excerptentium orientibus*; Sectio III. *De lemmaticis excerptis*). Por. A. Cevolini *De arte excerptendi. Imparare a dimenticare nella modernità*, L. S. Olschki, Città di Castello 2006, s. 100.

39 W. Pawlak *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2012, s. 450.

40 B. Chmielowski *Nowe Ateny albo akademia wszelkiej sciencyi pełna...*, cz. 1, P.J. Golczewski, Lwów 1745, s. 831.

41 J.C. Scaliger *Poetices libri septem. Facsimile-Nachdruck der Ausgabe von Lyon 1561 mit einer Einleitung von A. Buck*, Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog), Stuttgart-Bad Cannstatt 1964, s. 170 (Lib. III, Cap. CXXVI. *Epigramma*): „Titulus, quem lemma vocat Martialis”.

42 J. Pontanus (J. Buchlerus) *Institutio poetica... Editio innovata prioribus correctior, auctior, luculentior*, Laurentius Cober, impensis Eliae Rehefelds et Johan Giostens, Lipsiae 1617, s. 122-123.

43 Np. J.H. Alsted *Encyclopaedia septem tomis distincta*, Herborn 1630, facs. repr. Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog), Stuttgart-Bad Cannstatt 1989-1990, t. 1, s. 556 („Emblema, seu symbolum heroicum, constat tribus partibus: titulo sive lemmate; pictura seu imagine, et ipso carmine”). Por. J. Manning *Renaissance and Baroque Symbol Theory: a Provisional Annotated Bibliography of Primary Sources*, w: *Aspects of Renaissance and Baroque Symbol Theory, 1500-1700*, ed. P.M. Daly, J. Manning, AMS Press, New York 1999, s. 239.

utworu do *epigrammy*⁴⁴. Podobnie w polskiej teorii lemmy nie uznawano niekiedy za niezbędny element konstrukcji emblematycznej⁴⁵. Skojarzenie lemmy z tytułusem epigramatu wpłynęło niewątpliwie na epigramatyczny kontekst refleksji nad gatunkami symbolicznymi, szczególnie do połowy XVII wieku. Do przejawów owej, kłopotliwej zresztą, inspiracji należało wzbogacanie konstrukcji emblematycznej poprzez wydzielanie tytułu i motta⁴⁶ bądź określanie terminem *lemma* elementu tytułu (motta) lub subskrypcji, co znów było następstwem łączenia lemmy z epigramem rozumianym jako krótka inskrypcja⁴⁷. Logiczny sens pojęcia zaciążył z kolei na rozważaniach o funkcji lemmy w złożonej konstrukcji symbolicznej, zwłaszcza w teorii jezuickiej, a więc w podstawowym kręgu odniesień polskich autorów. Uwaga dla lemmy w XVII-wiecznych traktatach była niewątpliwie pochodną zainteresowania w teorii jezuickiej „emblematem sylogistycznym” (termin G.R. Dimlera), koncepcją sprowadzającą gatunek do sylogizmu i argumentu. Posłużono się sylogizmem skróconym zwanym entymematem, przywoływanym także w opisie epigramu⁴⁸. W entymematycznej formule protasis- apodosis (J. Masen: *res significans – res significata*) lemma była potwierdzeniem (*confirmatio*) propozycji tezy emblematu⁴⁹. Adaptacja entymematu dla słowno-obrazowej konstrukcji miała genezę w XVI-wiecznej teorii impresy (przy okazji analizy *dispositio* włoskiej dewizy *symbolum heroicum*), inspirował się nią m.in. E. Tesaurus w traktacie z teorii impresy (*Idea delle perfette imprese esaminata secondo gli principii di Aristotele*,

44 Np. J. Camerarius *Symbolorum et emblematum ex re herbaria desumptorum centuria una*, Ludwigo Camerarius, Nürnberg 1604, s. 10; S. Pietrasanta *De symbolis heroicis libri IX*, Officina Plantiniana, Balthasar Moretus, Antwerpen 1634, s. 159; B.A. Balbinus *Verisimilia humaniorum disciplinarum, seu iudicium privatum de omni literarum... artificio*, Paulus Kühze, Augsburg 1710, s. 232.

45 Np. UWil. rkps sygn. F3-2103, k. 24v.

46 Np. C.F. Menestrier *L'Art des emblemes*, R.J.B. de la Caille, Paris 1684, s. 168.

47 Np. A. Donati *Ars poetica*, Guilielms Facciotti, Romae 1631, s. 375.

48 Arystoteles *Retoryka. Poetyka*, przeł., wstęp i koment. H. Podbielski, PWN, Warszawa 1988, s. 288 i n. (*Retoryka* III 17).

49 J. Masen *Ars nova argutiarum... Editio secunda locupletior*, J.A. Kinchius, Coloniae Agrippinae 1668, s. 188 („est enim [...] epigramma entymematis instar, quod duabus fere propositionibus, ac veluti partibus absolvitur”). Por. G.R. Dimler *Jakob Masen's Imago figurata. From theory to practice*, „*Emblematica*” 1991 No. 6, s. 283-306; tegoż *Emblemas y retorica: ejemplos silogisticos del Principe perfecto de Andres Mendo (1662)*, w: *Los días del alción: emblemas, literatura y arte del siglo de oro*, ed. A.B. Vistarini, J.T. Cull, José J. de Olañeta, Barcelona 2002, s. 171-178; tegoż *The Jesuit Emblem*, w: *Companion to Emblem Studies*, ed. by P.M. Daly, AMS Press, Inc., New York 2008, s. 118-122.

ok. 1622-1629)⁵⁰ i teoretycy *devise* (np. P. Le Moyne, *De l'art des devises*, 1666; D. Bouhors, *Entretiens d'Ariste et d'Eugène*, 1671). Zarówno ów teoretyczny fenomen, jak i ważny sąd badaczy symboliki, że w XVII wieku dostrzegano w sylogizmie większy potencjał teoretyczny, niż w retorycznej topice⁵¹, warte są wydobycia.

W związanych z Polską opracowaniach (gł. rękopiśmienne notatki z retoryki i poetyki) lemma rzadko była omawiana samodzielnie, a popularność tego określenia wiąże się już raczej z drugą połową XVII wieku. Informacje podawano, dość wybiórczo, przede wszystkim na podstawie podręczników S. Pietrasanty (*De symbolis heoicis*, 1634; 1682), F. Picinello (*Mundus symbolicus*, przeł. A. Erath, 1681 i n. 1687, 1694, 1695, 1715), E. Tesaura (*Il Canocchiale Aritotelico o sia ideaa delle argutezze heroche*, 1655) i J. Masena (*Speculum imaginum veritatis occultae*, 1650). Wraz z nastaniem wieku XVIII, ewidentnie w relacji wobec upowszechnienia się lemmy jako elementu dekoracji okazjonalnej, wzrosło zapotrzebowanie na praktyczne wskazówki dotyczące tworzenia rozmaitego typu napisów. W staropolskiej teorii lemma wiązała się przede wszystkim z symboliką. W XVII wieku uważano ją za element specyficzny⁵² czy nawet konieczny gatunku *symbolum*, wręcz uzależniano od lemmy gatunkową specyfikę symbolu⁵³. Oprócz umiejętności posługiwania się podobieństwem (*similitudo*) lemma decydować miała o pięknie kompozycji symbolicznej⁵⁴. W chaosie definicyjnym, charakterystycznym zwłaszcza dla XVIII wieku, gdy zaczynały się rozmywać granice między *symbolum* i *emblemata*, krótka lemma stawała się wyróżnikiem symbolu w opozycji do *carmen heroicum* emblematu⁵⁵, ewentualnie niewierszowanej lemmy symbolu przeciwstawiano wierszowany odpowiednik *emblemata*, a zwięzłość lemmy symbolu – dłuższej inskrypcji emblematu⁵⁶, co niekiedy uznawano za jedyną różnicę między tymi dwoma gatunkami⁵⁷.

50 Zob. F. Caburacci *Trattato... dove si dimostra il vero, e novo modo di fare le imprese...*, G. Rossi, Bologna 1580, s. 51-52, 58; E. Tesaura *Idea delle perfette imprese. Testo inedito a cura di M.L. Doglio*, L.S. Olschki, Firenze 1975, s. 47, 73.

51 Omówienie literatury przedmiotu: G.R. Dimler *Emblemas y retorica*, s. 171, przyp. 1.

52 Np. J. Pastorius *Palaestra nobilium...*, Achatius Corellius, Elbingae 1654, s. 80-81.

53 Np. Biblioteka Seminaryjna w Lublinie [dalej: SLub.] rkps sygn. 537, k. 47v.

54 Np. A. Temberski *Via Appia...*, s. 236.

55 SLub. rkps sygn. 537, k. 47v-48.

56 Np. UWil. rkps sygn. F3-1414, k. 32v; Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie [dalej: Cz.] rkps sygn. 2455 I, s. 539-540.

57 Np. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu [dalej: Oss.] rkps sygn. 5333/I, s. 164.

Bliższy związek lemmy z symbolem dokumentuje także terminologia części składowych gatunków. O ile w nauce o *emblemata* odpowiednikiem terminu *lemma* (określenia tego użył w opisie emblematu m.in. ważny dla polskiej teorii C. Mignault)⁵⁸ była: *inscriptio, sententia* czy *epigraphen*, w definicjach *symbolum* pojęcie *lemma* było podstawowym i najczęstszym określeniem elementu słownego⁵⁹. Generalnie prezentacje lemmy emblematycznej i lemmy symbolicznej były analogiczne. Mimo synonimicznego traktowania lemmy i *inscriptio* nie utożsamiano lemmy gatunków symbolicznych z napisami - inskrypcjami, zapewne pod wpływem opracowań S. Pietrasanty, Pierre'a Labbe (*Elogia sacra*, 1664) i zwłaszcza J. Masena, wyróżniającego *inscriptio simplex* („tituli statuarum ac sepulcorum”) i *compositum* („cum argutia aliqua”)⁶⁰. Owa *inscriptio* niesymboliczna była po prostu tekstem dłuższym, odnoszącym się bezpośrednio do swego przesłania i niekoniecznie związana z obrazami i alegoriami⁶¹. Decydowała o tym nie tylko zwięzłość (*brevitas*), ale i skrótowość, do lemm zaliczono bowiem inskrypcje złożone ze skrótów literowych (np. S.P.Q.R.).

Charakterystyka lemmy w polskiej teorii w znacznym stopniu opierała się na refleksji dedykowanej sentencji i sztuce epigramatu, łącznie z pojęciami określającymi te gatunki w definicjach: *brevitas* i *argutia*. Charakteryzowano ją jako krótką lub nawet bardzo krótką⁶², rzadziej ograniczano do jednego-dwóch⁶³ lub trzech, ewentualnie czterech słów⁶⁴. W definicjach emblematu rozbieżności dotyczyły formy wierszowanej i metrum, którego od lemmatów nie wymagano⁶⁵, bądź przeciwnie: zalecano wiersz i metrum⁶⁶, a kontrower-

58 D. Drysdall *Claude Mignault of Dijon. Theoretical writings on the emblem: a critical edition*, Denis Drysdall, 1577, http://www.emblems.arts.gla.ac.uk/Mignault_syntagma.html, s. 20 (23.04.2018).

59 Np. Kór. rkps sygn. 624, k. 104v; UWil. rkps sygn. F3-2260, k. 122v; Oss. rkps sygn. 3724/I, k. 101v.

60 J. Masen *Ars nova argutiarum...*, s. 212.

61 Np. Oss. rkps sygn. 3724/I, k. 99. Por. P. Labbé *Elogia sacra, theologica et philosophica...*, Philippus Charuys, Gratianopoli 1654, s. 604-605, 614.

62 Np. UWil. rkps sygn. F3-2087, k. 335v; Cz., rkps sygn. 1555, s. 100; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie [dalej: BJ] rkps sygn. 6780 II, k. 108; A. Temberski *Via Appia...*, s. 235.

63 Np. Cz. rkps sygn. 2455 I, s. 537; B. Chmielowski *Nowe Ateny*, s. 828-830.

64 Np. Biblioteka Narodowa w Warszawie [dalej: BN] rkps sygn. Akc. 2013, k. 29v; SLub. rkps sygn. 297, k. 50v.

65 Np. UWil. rkps sygn. F3-2103, k. 24v.

66 Np. Oss. rkps sygn. 5176/I, s. 52.

sja ta wynikała m.in. ze scaleń *emblema* i *symbolum heroicum* na gruncie obcej teorii. Analogicznie do motta we włoskiej teorii *impresy* w XVII wieku za najpiękniejszą lub najdoskonalszą lemmę uznawano cytat z utworu poety antycznego⁶⁷, np. Wergiliusza, Owidiusza, Horacego i oczywiście Marcialisa⁶⁸. Dopuszczano z inspiracji Labbe twory wybitnych poetów nowożytnych⁶⁹, w XVIII wieku promując także twórczość własną autora symbolu⁷⁰. Istniała rozbieżność co do formuły lemmatycznego cytatu. Pisano np., że elegancka będzie lemma złożona z fragmentów mów lub wierszy, pełnych lub skrótowych⁷¹. Czasem precyzyjnie definiowano fragment jako początek lub koniec utworu⁷². Charakteryzując lemmę emblematyczną pisano także o fragmencie epigramu lub o hemistychu⁷³. Analogicznie: w definicjach emblematycznej części *carmen* (*epigramma*) zalecano, aby lemma włączana była w środku bądź pod koniec utworu⁷⁴. Proponowano na tematy lemmy godne zapamiętania fakty, cnoty lub uczucia⁷⁵, szukając wzorców wśród parabol, apologów, hieroglifików i egzemplów historycznych, a więc w materiale znanym z wypisów umieszczanych z nagłówkiem *Lemmata*⁷⁶. Z epigramatycznego zasobu weszły do definicji lemmy także określenia erudycyjności i wytworności⁷⁷.

Interesującym wątkiem definicji jest przynależność do XVII-wiecznej lemmy sentencji i adagium (*proverbium*)⁷⁸, odpowiadały one wszak rozu-

67 Por. S. Pietrasanta *De symbolis heroicis*, s. 159-161.

68 Np. AWil. rkps sygn. F41-612, s. 78-79; UWil. rkps sygn. F3-2260, k. 121v.

69 Np. SLub. rkps sygn. 537, k. 47v; Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie [dalej: ŁLub.] rkps sygn. 9, k. 46v-47r.

70 Np. ŁLub. rkps sygn. 9, k. 46v-47. Por. P. Labbé *Elogia sacra...*, s. 618.

71 BJ rkps sygn. 4273, k. 279r.

72 Np. Cz. rkps sygn. 2455 I, s. 537.

73 Np. UWil. rkps sygn. F3-2126, k. 3v; Oss. rkps sygn. 3724, k. 102. Por. P. Labbé *Elogia sacra...*, s. 618.

74 Np. Oss. rkps sygn. 3017/I, s. 76.

75 Np. UWil. rkps sygn. F3-2260, k. 121v.

76 Np. Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka we Lwowie, Fond 45, opys 1 [dalej: Lw.] rkps sygn. 454, k. 13.

77 Np. Biblioteka Gdańska PAN rkps sygn. Ms. 509, k. 7v; BJ rkps sygn. 1935, s. 8. Por. J. Nowaszczuk *Difficillimum poematis genus*, s. 131.

78 Np. SLub. rkps sygn. 242, k. 110v; J. Kwiatkiewicz *Swada civilis...*, Drukarnia Kolegium Jezuitów, Kalisz 1672, s. 231-232. Por. J. Krzyżanowski *Przysłowie*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, s. 753-755; B. Otwinowska *Sentencja*, tamże, s. 864-866.

mieniu *summa*⁷⁹. Np. Masen używał wymiennie pojęć lemma i sentencja, a wynikało to z analogicznej definicji⁸⁰. Pojawiały się w niej także pojęcia akumenu, *argutia/ argutum* i *acutum*⁸¹. Wraz z rozbudowaniem refleksji na temat roli lemmy w obrębie kompozycji symbolicznej⁸², m.in. o zalecenie niejasności⁸³ i wycinkowości⁸⁴, zaczęto pomijać w definicji obce tym założeniom sentencję i adagium. Sentencjonalna czy przysłowiowa jasność, umożliwiająca rozumienie inskrypcji nieuczonym⁸⁵, przestała bowiem odpowiadać kunstownej formule gatunku, wykładanej z użyciem terminologii *protasis* (*res picta – propositio, principio*) i *apodosis* (*res significata – reditus, finis, reflexio*)⁸⁶. Istotą lemmy miała być wykładnia symboliczna⁸⁷, determinacja (*determinatio*) znaczenia założonego przez twórcę przekazu⁸⁸. Wspomniane lemmy heroiczne i doktrynalne wynikały z funkcji wskazania doktryny właśnie lub innej nauki płynącej z części *pictura* oraz wstępu (*exordium*) do jej prezentacji⁸⁹, np. na podobieństwo przesłanek sylogizmu (*sumptio*) i teorematu. Przekaz lemmy łączono także z argumentem wedle podobieństwa⁹⁰.

Opisując funkcję lemmy w złożonej konstrukcji symbolicznej/emblematicznej, posługiwano się niekiedy terminami przejętymi z reguł epigramu,

79 Por. Arystoteles *Retoryka*, s. 201-206 (II 21); M.K. Sarbiewski *Wykłady poetyki*, s. 158-159.

80 Por. M.K. Sarbiewski *Wykłady poetyki*, s. 56-57.

81 Np. ŁLub. rkps sygn. 9, k. 47; Cz. rkps sygn. 1445, s. 48.

82 Zwrócić na to uwagę E. Ulčínaité *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Ossolineum, Wrocław 1987, s. 166.

83 Np. Cz. rkps sygn. 1445, s. 48.

84 Por. Lw. rkps sygn. 454, k. 13: „p[er] lemmate n[on] ponet[ur] integras sententia sed pauce tantu[m] dictiones saepe absq[ue] v[er]bo v[el] alia aliqua voce absolventes sensum”.

85 A. Forti *Miles rhetoricus*, C. Bencard, Dillingae 1691, s. 464-465 (Exercitatio 16. *De phrenoschemate, vulgo impresa*; Instructio IV. *De lemmate*). Por. Arystoteles *Retoryka*, s. 205.

86 Np. SLub. rkps sygn. 212, k. 19; BJ rkps sygn. 7200 I, s. 79; Cz. rkps sygn. 2454 I, s. 165; Kór. rkps sygn. 1121, k. 110v.

87 Np. ŁLub. rkps sygn. 9, k. 47; Cz. rkps sygn. 2455 I, s. 469; Oss. rkps sygn. 5175/I, s. 447.

88 Np. SLub. rkps sygn. 537, k. 47.

89 Np. UWil. rkps sygn. F3-2087, k. 335v: „symbolum v[er]o in inscriptione n[on] explicat picturam, sed doctrinam aliqua[m]”.

90 Np. SLub. rkps sygn. 537, k. 47: „Debent habere lemma [...] vim suadendi et delectandi. Non enim sufficit quod autoris mentem symbolum exponat sed debet esse inclusum in eo argumentum a similitudine”.

a związanymi z argutią: *viva* lub *nervosa*⁹¹. Przyrównywano lemmę do języka, mowy, mówcy lub duszy symbolu⁹², sporadycznie także wprost określano zwrotami: „locus verborum” lub ukryty koncept („lemma est latentis conceptus”) ⁹³. Lemma miała być dostosowana do odmalowanej (niekoniecznie w ikonie) rzeczy⁹⁴, jednak bez wskazania osoby, której ewentualnie przypisano kompozycję⁹⁵. Nie mogły się w niej mieścić słowa, które bezpośrednio określałyby obraz (*pictura*) lub mające z nim podobieństwo⁹⁶. Należało posługiwać się słowami dwuznacznymi (*aequivoca*), dotyczącymi własności (*proprietas*) określanego symbolicznie przedmiotu⁹⁷, poprzez aluzje – aspekty rzeczy oznaczonej, słowne odniesienia do własności, przyczyn (*causae*) i skutku (*effectus*) przedmiotu⁹⁸. I tych podstawowych reguł w praktyce przeważnie przestrzegano. W definicjach pojawiały się także szczegółowe wskazania. Zalecano m.in. ze względu na smak (*elegantia*) posługiwanie się figurami: niedopowiedzeniem (*reticentia*) lub uosobieniem (*prosopopoeia*)⁹⁹, unikając zaimków wskazujących i partykuł takich jak *sic*, *ita*, *aliter*, *haud*¹⁰⁰. Za F. Picinellim proponowano m.in. pisanie lemmy w 1 lub 3 osobie, z wykorzystaniem przysłówków, nigdy jednak przymiotników¹⁰¹. Zalecano łączenie, z rzadka dopuszczano także – w teorii *emblemata* – lemmę grecką¹⁰². Warun-

91 Np. UWil. rkps sygn. F3-2103, k. 24; AWil. rkps sygn. F9-330, k. 13. Por. J. Nowaszczuk *Difficillimum poematis genus...*, s. 121.

92 Por. np. Cz. rkps sygn. 2365, s. 139 („Lemma [...], quae e[st] quasi lingua symboli”); UWil. rkps sygn. F3-2260, k. 122v: („Lemma seu inscriptione[m] e[ss]e sermone[m] symboli”); Lw. rkps sygn. 414, s. 57 („sententia brevis, ceu rei totius anima”).

93 Np. UWil. rkps sygn. F3-2126, k. 3v; BJ rkps sygn. 4273, k. 278v.

94 Np. Cz. rkps sygn. 2454 I, s. 165 („Lemma [...] debet esse brevis, clara et cum pictura conveniens”); Lw. rkps sygn. 414, s. 57 („Lemma esse breve, et conveniens rei depictae”).

95 Np. Lw. rkps sygn. 478, k. 258.

96 Np. Oss. rkps sygn. 5176/I, s. 52; SLub. rkps sygn. 297, k. 50v.

97 Np. SLub. rkps sygn. 242, k. 110v; ŁLub. rkps sygn. 9, k. 47.

98 Np. Lw. rkps sygn. 454, k. 13; BJ rkps sygn. 7200 I, s. 79; A. Temberski *Via Appia...*, s. 236.

99 Por. np. SLub. rkps sygn. 537, k. 47v („Laudabile est lemma quod habet reticentiam [...]. Elegantissima sunt lemmata quae prosop[op]aeiam habent”); UWil. rkps sygn. F3-1421, I, k. 53v („ligato stylo qui eo elegantior e[st] cum ex anthiteticis aut quacunq[ue] figura eru[d]ita”).

100 Np. Lw. rkps sygn. 454, k. 13; Oss. rkps sygn. 14196/I, s. 70.

101 Np. B. Chmielowski *Nowe Ateny...*, s. 828-830.

102 Oss. rkps sygn. 1170/I, k. 37.

kowo dopuszczano polskie wtręty, np. dla nieznanących łaciny kobiet¹⁰³. Posługiwanie się polszczyzną wymagało jednak „osobliwszego konceptu albo kadencji albo *lusum in verbo*”¹⁰⁴. Polskie *lemmata* w realizacjach artystycznych pojawiają się dopiero w czasach stanisławowskich, jako tłumaczenia łaciny lub klasycznych sentencji. Jednym z przejawów skuteczności nauczania w kolegiach jest nieznaczna obecność lemm-cytatów ze wskazaniem autorstwa w dekoracjach stałych¹⁰⁵.

Reasumując, dawne polskie źródła teoretyczne pozwalają mówić o lemmie jako składniku innego gatunku (*epigramma*, *symbolum*, *emblema*, czasem i *hieroglyphicum*) lub – na podstawie właściwości kompozycyjnej i funkcji – samodzielnym gatunkiem pojmowanym w ramach poezji kunsztownej, niewątpliwie tzw. gatunku pogranicznego¹⁰⁶. Refleksja dotycząca lemmy w Rzeczypospolitej, mimo pewnej marginalności prezentacji, wynikającej ze skrótów obszerniejszych opracowań obcych i nastawieniu na *praxis*, jest stosunkowo spójna, także w kontekście omówień charakterystycznych dla jezuickich podręczników retoryki. Odzwierciedla „topos teoretyczny”¹⁰⁷ związany z lemmą/mottem symbolu/*impresy*. Normatywizacja dokonywała się przypuszczalnie pod wpływem lektury dzieł Pietrasanty, Tesaura i Masena, z których zaczerpnięto, jak się wydaje, również refleksję o lemmie poza odniesieniami do symbolu i emblematu, niezależną od inskrypcji jako takiej i epigramatu¹⁰⁸. Najdawniejsze sensy uwydatniały przede wszystkim epigramatyczny i logiczny kontekst recepcji, który zaważył na wysokiej pozycji *lemmata*, niekoniecznie w związku z *symbolum* i *emblema*. Na polskim gruncie

103 Kór. rkps sygn. 595, k. nlb.

104 B. Chmielowski *Nowe Ateny...*, s. 828.

105 Np. Jarosław, kościół pojezuicki (dominikanów), polichromia kaplicy Ukrzyżowania, ok. 1730–1734: na tarczy serce otoczone koroną cierniową, lemma: UT FIAM IACULIS SAUTIA PRAEDA TUIS. Sarbievi[u]s [*Epigrammatum liber* I 30 (*Venatio Amoris et Iesu*)], 6]. Por. M.K. Sarbiewski *Epigrammatum liber. Księga epigramatów*, wyd. i przeł. M. Piskała, D. Sutkowska, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2003 (Biblioteka pisarzy staropolskich, t. 26), s. 48.

106 Por. T. Michałowska *Staropolska teoria*, s. 139; tejsze *Gatunek literacki*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, s. 286.

107 Określenie: tejsze *Staropolska teoria*, s. 134.

108 Nb. J. Masen nie pisał o lemmie w dziele *Ars nova argutiarum*. Por. J. Nowaszczuk *The Judas the Traitor Epigrammatic Cycle. Introduction into Jacob Masen's Theory of the Argutia Sources*, w: *Poesis Artificiosa between Theory and Practice*, ed. by A. Borysowska, B. Milewska-Ważbińska, Peter Lang International Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 2013, s. 45–63.

szczególnie wysokiej, gdyż recepcja teorii symboliki dokonywała się nie tyle drogą traktatów, ile za pośrednictwem szkolnej edukacji poetyki i retoryki. Recepcja terminu *lemmata* ilustruje zjawisko staropolskiej pograniczności gatunkowej. Wspomnieć trzeba tu zwłaszcza o stemmatach z *tituli* w stylu lemm¹⁰⁹, które wyjaśnia lepiej kontekst epigramatyczny niż upowszechnienie emblematyki i jej konstrukcji. Lemmy ujmowane filologicznie – jako tytuły, sentencje i cytaty – przetrwały do XVIII wieku przede wszystkim w stemmatach i symbolach akademickich.

Tradycja tytułusa wpłynęła ewidentnie na sposób opracowania typograficznego lemmy w drukach symbolicznych/emblematycznych¹¹⁰ oraz na jej niemal niezmienną pozycję w kompozycji: ponad symbolem lub kartuszem czy medalionem symbolicznym (w sztuce staropolskiej inskrypcje tradycyjne umieszczane były na ogół u dołu kompozycji). Lemmatyczność wpłynęła na trwałość wzorca medalierskiego i medalionowego. Z drugiej strony, mimo konceptystycznych sensów naznaczonych przez teoretyków, przejawiających się w ujmowaniu z pomocą lemmatów rozbudowanego programu ideowego, lemma funkcjonowała w kulturze staropolskiej równocześnie jako pośredniowieczny archaizm – *titulus* służący identyfikacji¹¹¹. W tym kontekście zwracają uwagę popularne w polskiej emblematyce stosowane lemmy nawiązujące np. do cytatów biblijnych i wezwań litanijskich lub umieszczane na „filakteriach” w tradycyjnych schematach ikonografii sakralnej; to zjawisko pozwalające upatrywać w lemnie pomostu między poantyczną i pośredniowieczną tradycją symboliczną¹¹² a nowożytną sztuką konceptu.

109 B. Czarski *Lemmata w staropolskich konstrukcjach stemmatycznych jako przejaw hybrydyzacji gatunkowej*, „Terminus” 2012 nr 14, z. 25, s. 157-178; tegoż *Stemmata w staropolskich ksiązkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2012.

110 Np. S. i J. Kiszkwie *In auspiciatum... Benedicti Woynae... episcopi Vilmensis, ad suam sedem ingressum gratulatio... oblata*, [Drukarnia Jezuicka, Wilno] 1600; H. Bildziukiewicz *Divi tutelaris patrii Casimiri insigne virtutum, hieroglyphicis emblematum figuris adumbratum...*, [Drukarnia Jezuicka, Wilno] 1610. Zob. E. Patiejunienė *Brevitas ornata. Mažosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Liet. Literatūros ir Tautosakos Inst., Vilnius 1998, s. 162, 164-165.

111 Por. D.A. Covi *The Inscription in the Fifteenth Century Florentine Painting*, Garland Pub., New York–London 1986; A. Arnulf *Versus ad picturas. Studien zur Titulusdichtung als Quellengattung der Kunstgeschichte von der Antike bis zum Hochmittelalter*, Deutscher Kunstverlag, München–Berlin 1997, s. 33-46.

112 Por. J. Engemann, M. Leisch-Kiesl *Symbol (I, II)*, w: *Lexikon des Mittelalter*, Bd. VIII, Metzler Verlag, Stuttgart 1999, szp. 351-358; P. Vrankić *Symbolum*, tamże, szp. 358-360.

Za sprawą teorii jezuickiej lemma zaczęła znaczyć miejsce argumentu podporządkowane pod względem koncepcji przesłaniu kompozycji lub programu. Widać to wyraźnie zwłaszcza w dekoracjach, do których pisano lemmy tworzące wobec elementów towarzyszących prezentacji osobny poziom odniesień i skojarzeń, przeznaczony niejako do lemmatycznej lektury i wnioskowania. Atencja dawnych sprawozdawców dla lemm wynikała ewidentnie z wyuczonej w szkole praktyki i poświadczonego doświadczeniem odbiorcy przekonania, że są to elementy sumaryczne i przesłanki argumentacji. Historia lemmy na polskim gruncie przynosi stąd więcej niż teoria W. Neubera, sprowadzająca jej funkcję do oznaczenia sensu przedstawienia w słowie i obrazie. Zawiera bowiem metodologiczny postulat, aby przynajmniej hipotetycznie traktować ją nie wyłącznie jako element podrzędny, komentarz personifikacji, cytat czy odesłanie do źródła literackiego lub zbioru symboli, ale jako samodzielny element wymagający namysłu i ewentualnej interpretacji, choćby w perspektywie potencjalnego odbioru przez jej współczesnych. Od drugiej połowy XVII wieku odbioru przewidywalnie ukierunkowanego za sprawą dość ograniczonego repertuaru popularnych w Rzeczypospolitej podręczników symboliki, z których przykłady wchodziły do kompendiów rękopiśmiennych i drukowanych. W ramach kompozycji słowno-obrazowych lemma byłyby – znów hipotetycznie – elementem znacznie wykraczającym poza problematykę sugerowaną przez motywy obrazu (ikonu) lub komentarz. Lemma to zatem nie tylko potencjalne miejsce argumentu, założeń i przesłanek interpretacyjnych, ale wskazówka dotycząca logicznej, a może i dialektycznej struktury wpisanej w kompozycje lub cykle utworów¹¹³. Z tej perspektywy uznać można za błąd nieodnotowywanie lemmatów w wydawnictwach dedykowanych epigrafice, utożsamianie ich z inskrypcjami *sensu stricto* czy zamykanie lemmy w ramach gatunku *emblemata* w roli komponentu czy wyróżnika konstrukcji emblematycznej.

113 W nawiązaniu do teorii Ernsta L.D. Hucha koncepcja entymematu twórczo wykorzystywana była w badaniach nad niemieckim malarstwem barokowym. Zob. M. Hundemer *Rhetorische Kunsttheorie und barocke Deckenmalerei. Zur Theorie der Sinnlichen Erkenntnis im Barock*, Schnell & Steiner, Regensburg 1997, s. 206-210.

Abstract

Magdalena Górska

THE INSTITUTE OF LITERARY RESEARCH OF THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES (WARSAW)

The Old Polish Lemma in Theory and Practice

This article deals with defining *lemma* in Polish theory of the symbol as an independent genre and part of mixed genres (*emblema*, *symbolum*). Based on seventeenth-century and eighteenth-century poetics and rhetorics, Górska reproduces an understanding of the term (*titulus*, logical assumption, argument) and its theoretical basis (including the theory of the epigram, *ars memorativa*, the handbooks of Silvestro Pietrasanta, Emanuele Tesauro, Jacob Masen). She outlines the impact of *lemma* on the reception of the emblem in the Polish Republic (e.g. reconciling the post-ancient era and post-medieval symbolic tradition with the modern art of the concept, separating definitions of *emblema* and *symbolum*, the epigrammatical context of symbolism, the spreading of the dissemination of the Jesuit “syllogistic emblem”) as well as the fact that the theory leads to methodological conclusions for studies on literature and symbolic art (*lemmata* as elements of a separate logical structure).

Keywords

lemma, emblem, symbol, epigram, logic, rhetorics